

вироблялося сукно для власних потреб маєтку гетьмана. Пізніше фабрика брала участь у поставці солдатських сукон.

У липні 1760 р. цариця Єлизавета подарувала К. Г. Розумовському восковий завод. Очевидно, на його базі і була створена фабрика свічок. Сировина постачалася з навколишніх пасік, яких чимало було і у самогo гетьмана.

У 1760 р. царський уряд подарував місто гетьману К. Розумовському у приватне володіння. У грудні цього ж року гетьман за активну діяльність по відбудові Батурина подарував Теплоу землю за містом, в урочищі між городком і Гончарівкою¹⁸.

Прикупивши ще й сусідні земельні ділянки, Теплов почав влаштувати тут свою садибу. Але будівництво не було закінчено.

У 1764 р. Катерина II ліквідувала гетьманство на Лівобережній Україні. Теплов був відізваний до Петербурга і призначений статс-секретарем імператриці. Батуринська садиба стала йому непотрібна, і він продав її у 1772 р. графу К. Розумовському¹⁹.

Куплений у Теплова маєток був зарахований до батуринської економії і на цих землях на обривистому і живописному березі р. Сейму було розпочате будівництво для графа розкішного кам'яного палацу²⁰.

З передачею колишньої гетьманської резиденції у приватне володіння, а згодом і остаточною ліквідацією гетьманства Батурин все більше перетворювався на місто, населення якого за соціальним станом не відрізнялося від сільського. За Генеральним описом Лівобережної України 1765 — 1769 рр., у місті налічувалося 214 дворів козаків і 133-селян, підданих К. Розумовського та інших, більш дрібних володарів²¹.

¹ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 — 1760) // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1892. — Кн. 2, отд. 2. — С. 2 — 4. — Отд. отд.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 438 — 539.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Спб., 1878. — Т. 10. — С. 816.

⁴ Переписні книги 1666 року (Під.ред. В. О. Романовського. — К., 1933. — С. 28, 29.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке (Сост. С. Величко. — 1720. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 188, 209.

⁶ Там же. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 23, 47.

⁷ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 10; III-в Н. Батурин: Из путевых заметок // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 41, 43; Костомаров Н. И. Мазепа: Ист. моногр. М., 1882. — С. 289.

⁸ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч. 2. — 1691 — 1722. — С. 138 — 140.

⁹ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 328.

¹⁰ Там же. — С. 339 — 340, 352.

¹¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, 1785 — 86 года. — М., 1847. — Ч. 3. — С. 40.

¹² Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 341 — 342.

¹³ Там же. — С. 8, 10.

¹⁴ Там же. — С. 12.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1892. — Т. 13. — № 9786.

¹⁶ Нечипоренко П. Фабрики Розумовского на Посем'ї // Зап. іст.-філол. від. УАН. — 1927. — Кн. 11 (1927). — С. 195 — 196; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура. — К., 1959. — С. 196.

¹⁷ Нечипоренко П. Вказ. праця. — С. 196.

¹⁸ «Тепловка»: Страница из истории старого Батурина // Киев. старина. — 1890. — № 11. — С. 342 — 343.

¹⁹ Там же. — С. 343 — 345.

²⁰ Будівництво палацу (архітектор А. Рінальді) було закінчено у 1803 р. через рік після смерті гетьмана.

²¹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2: Полки Киевский и Нежинский. — Чернигов, 1867. — С. 304 — 305.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье освещается история города Батурина — резиденции гетьманов Левобережной Украины XVII — XVIII ст.: Д. Многогрешного, И. Самойловича, И. Мазепы, К. Розумовского

Т. О. КОМАРЕНКО

ВОЛИНЬ У ТОРГОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ І РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті з'ясовуються загальні закономірності і особливості розвитку торгівлі на Волині, висвітлюються основні торгово-промислові центри, географія економічних зв'язків різних регіонів України, Росії, Білорусії.

Дослідження питання про торгівлю України у період розвитку капіталізму має велике значення для з'ясування загальних закономірностей і особливостей цього процесу у Східній Європі. Це питання дозволяє також виявити усю складність соціально-економічних і політичних відносин на Україні того часу, регіональні особливості її економічного розвитку, основні торгово-промислові центри, передумови зміцнення торговельних взаємозв'язків. В працях І. Аксакова, І. Гуржія, В. Кулаковського, І. Слабеєва, І. Шульги багато зроблено для вивчення і узагальнення економічних процесів і торгівлі на Лівобережній Україні та її зв'язків з містами Росії¹. Історія торгівлі Правобережної України висвітлена в ґрунтовних працях по Київській губернії І. Фундуклея² і Є. Сташевського, де в основному розглядається сільськогосподарський ринок Поділля і Київщини³.

Окремі губернії Правобережжя: Волинська, Подільська, Київська, які наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Російської імперії, розвивалися в однакових історичних умовах панщинно-фільваркового кріпосницького господарства Речі Посполитої, і в той же час кожна з них мала свої особливості. Тому для подальшого узагальнення процесів

© Т. О. Комаренко, 1992

ISBN 5-12-003005-X. Іст.-географ. дослідження на Україні. К., 1992

6-1503к

41

внутрішнього розвитку і використання цього у картографії України дуже важливо досліджувати конкретно кожен регіон Правобережжя.

Слід підкреслити, що у науковій літературі ще недостатньо висвітлені економічний розвиток і торгівля Волині у першій половині XIX ст., хоча саме по цьому періоду існує важливе і недостатньо вивчене джерело — «Военно-статистичний огляд Волинської губернії», який було здійснено у 1849 р.⁴

Економічний розвиток Правобережної України у першій половині XIX ст. відображав усю складність процесу становлення капіталістичних відносин в умовах панщинно-кріпосницького фільваркового господарства, переважної більшості кріпосного селянства і слабозрозумитого міського стану. Про це яскраво свідчить соціально-економічна структура населення краю. Згідно з даними «Окладної книги» (1806 р.), на Правобережній Україні залежні від поміщиків і церкви селяни становили 78,32 % усього населення, помісна шляхта — 0,6, чиншова шляхта — 7,15, духовенство — 1,4, міщани — 5,78, купці — 0,14 %⁵. В губерніях Правобережжя в порівнянні з Лівобережною Україною значно переважали селяни-кріпаки, які знаходилися у найтяжчому становищі. Державні, казенні селяни, які були особисто вільні й платили чинш, становили 5,3 % населення⁶.

Політика царизму на Правобережній Україні була спрямована на збереження існуючих феодальних порядків і кріпосництва. Панівною формою виробництва на Волині залишалося фільваркове господарство, засноване на панщинній праці. Чиншова рента переважала в основному у південно-східному регіоні краю. Включення господарства Правобережжя до всеросійського ринку, розвиток підприємницького товарного характеру фільварків супроводжувався посиленням визиску безпосередніх виробників⁷.

В першій половині XIX ст. населення Правобережної України неухильно зростало. У 1811 р. у Київській губернії нараховувалося 1066,2 тис. населення, у Волинській — 1212,8, у Подільській — 1297,8 тис., тобто всього 3576,8 тис. чоловік. На початок 60-х років XIX ст. воно збільшилося у 1,53 раза⁸.

Розвиток торгівлі залежав від рівня суспільного розподілу праці, від стану міста і села. На Волині у 1849 р. було 12 повітових міст (7272 будинки), 150 міст і містечок (23 593), 3379 сіл (136 259 дворів)⁹. Найбільш населеним був губернський центр Житомир, в якому налічувалося 1242 будинки, у Кременці — 1025, Старокосянтинові — 738, Дубно — 716, Луцьку — 589, Володимирі — 563, Заславі — 425 будинків і т. д.¹⁰. Таким чином, міста Волині у середині XIX ст. залишалися відносно малонаселеними. А це відбивалося на місткості міського ринку, на обміні між містом і селом.

Перша половина XIX ст. на Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, характеризується більш активним процесом розвитку капіталістичного виробництва. Розширювалися старі й засновувалися нові промислові підприємства, поряд з поміщицькими збільшувалася

кількість купецьких мануфактур. У 1849 р. у Волинській губернії було 440 заводів і фабрик, у тому числі в містах — 80, в містечках і селах — 360¹¹. Рівень купецького капіталу на той час у губернії був досить низьким.

Торговий обмін Волині у системі всеросійського ринку залежав від рівня розвитку різних галузей промисловості і сільського господарства. На той час серед 440 заводів і фабрик губернії налічувалося 96 шкіряних, 87 суконних, 62 залізеливарних і металообробних, 22 поташних, 20 склоробних, 9 цукрових, 9 каретних, 8 паперових, 5 фарфоро-фаянсових та ін., вироби яких вивозилися на внутрішній і зовнішній ринки¹². Найбільш рентабельними були суконні фабрики у Славуті (380 пробітників, виробляла продукції на 113 тис. крб.), у містечку Рожищі (прибуток 60 — 70 тис. крб.), а також цукровий завод у Шепетівці (120 робітників, прибуток 400 тис. крб. щорічно)¹³. Відомими на ринку були вироби двох Барановських фарфоро-фаянсових заводів, Славутської і Трощеньської паперових фабрик. Однак більшість підприємств залишалися малопотужними, і прибутки їх були невеликими.

У першій половині XIX ст. багато міст і містечок Волині стали центрами зосередження торгових шляхів, що сприяло залученню їх у різноманітні економічні зв'язки. У цей час особливо зросла роль торгівлі у західному і східному напрямках. Так, від західного прикордонного містечка Радзивилова (нині Червоноармійськ) йшов один із найважливіших шляхів на Схід через Кременець — Ямпіль — Старокосянтинів — Любар — Чуднів — Житомир — Київ і далі у різні міста Лівобережжя та Росії¹⁴. Другий тракт у східному напрямку проходив через Кременець — Шумськ — Ляховці — Білгородку — Заслав (нині Ізяслав) — Гриців — Любар — Янушполь — Бердичів — Київ і далі¹⁵. В цьому напрямку існував ще шлях від прикордонного митницького центру Устилугу на Локач — Тарговицу — Дубно — Мизочь — Острого — Славуту — Шепетовку — Полонне — Мирополь — Романівку — Житомир, від Романівки він відхилявся на Чуднів у Бердичів — Київ¹⁶. Розташовані на перехресті важливих трактів Житомир і Бердичів стали на той час важливими центрами економічних взаємозв'язків між українськими, білоруськими і російськими містами.

Не менш важливу роль відігравав південно-східний напрямок у торгівлі Волині з Поділлям і причорноморськими портами. На південь йшло кілька трактів. Найбільш поживавленими були: Житомир — Бердичів — Вінниця; Дубно — Кременець — Старокосянтинів — Красилів — Проскурів (нині Хмельницький); Новоград-Волинський — Шепетівка — Старокосянтинів — Красилів — Проскурів; Новоград-Волинський — Баранівка — Миропіль — Любар — Терешпіль¹⁷. Далі відбувалося транспортування вантажів до різних міст Поділля на місцеві ярмарки, торги, а також до портів Новоросії і Одеси. Різні торгові шляхи зв'язували міста Волині і Білорусії. Так, з

Новоград-Волинського йшов шлях на Овруч у Мозирь, другий — через Лугини — Туров у Слуцьк, третій — із Клевани через Степань — Домбровицу — Висоцьк — Туров — Слуцьк¹⁸.

Торговельні зв'язки Волині мали різноманітний характер. Домінуючою формою товарообміну виступала ярмаркова торгівля. Згідно зі статистичними даними на Волині у 1848 р. відбувалося 335 найбільш відомих ярмарків, з них 64 — у містах, 271 — у повітових містечках¹⁹. Усього на волинські ярмарки у цей час надходило товарів на 776 571 крб., а продано було їх на суму 476 313 крб.

Про рівень ярмаркової торгівлі свідчать дані таблиці.

В деяких містах протягом року відбувалося кілька ярмарків. Наприклад, у Старокостянтинові — 13, Заславі — 12, Любарі — 11, Березні — 11. Але в основному у містах і містечках відбувалося у середньому 4 — 5 ярмарків. Вони були короткотривалими, одноденними. Лише у Дубно дві ярмарки — Богоявленська і Петропавлівська — продовжувалися кожна по місяцю.

Товарообмін і грошовий обсяг були дуже нерівномірними. Так, у Дубно на двох ярмарках товарів привезено було на 80 тис. крб., продано на 50 тис. крб., у Заславі на 12 ярмарках товарна продукція оцінювалася у 37 700 крб., а була реалізована на 27 400 крб.; у повітових містах: Кременці — на 6100 крб., Ковелі — 5900, Острозі — 8 тис., Володимирі — 10 тис., а у Луцьку і Овручі — усього до 2 тис. крб.

Переважна кількість ярмарків збиралася у містечках та великих селах. Слід зазначити, що у 1849 р. на 64 міських ярмарках було реалізовано привезених товарів на 141 996 крб., а на 271 повітовому ярмарку — відповідно на 334 317 крб.²⁰ Це свідчить, що товарно-грошові відносини у повітах були обмежені. Лише окремі містечка становили виняток. Це, насамперед, Кульчин, де збиралося п'ять ярмарків, кожна по три дні. У 1849 р. на них надійшло товарів на 120 тис. крб., а реалізовано — на 61 тис. крб. Мали свої особливості також торги у містечку Купелі Старокостянтинівського повіту, на які іноді привозили товарів майже на 190 тис. крб.

Провідну роль у торговельних зв'язках Волині грали Житомир і Бердичів, які розташовувалися на чотирьох магістральних шляхах: на Київ йшов «московський шлях»; на Овруч — у Санкт-Петербург; на Красилів — у Кам'янець-Подільський; через Новоград-Волинський — у Галичину. Купці з Лівобережної України, Поділля, Валахії, Австрії брали активну участь на ярмарках і торгах волинських міст. Приїздили на них надніпрянські купці з Києва, Канева, Черкас, Ніжина, Прилук, Чернігова, були тут купці з Кам'янця-Подільського, зі Львова, Бродів, Сокал, Збаража, Тернополя, а також з різних міст Росії, Польщі та ін. Все більшого значення набувала постійна торгівля, в зв'язку з чим збільшувалась кількість магазинів і лавок. У Житомирі, Бердичеві існувало 180 — 190 лавок, у Володимирі — 151, Заславі — 147, Старокостянтинові — 135 і т. д.²¹

В основному на ярмарки Волині з Росії привозили сукно, шовк, полотно, ситець, олов'яні та мідні вироби, а також хутро, з Новоросійського краю — сіль, солону рибу, шкіри, сюди ж переганяли рогату худобу і коней. Поділля і Молдавія постачали на ярмарки Волині шовкові і вовняні вироби, шкіри, різноманітні галантерейні то-

Торгова діяльність повітових міст Волинської губернії (1849 р.)*

Місто	Кількість		Вартість привезених товарів, крб.	Прибуток від реалізації, крб.
	лавок	ярмарок		
Володимир	151	4	14000	7300
Дубно	94	2	80000	50000
Житомир	189	4	13000	6300
Заслав	147	12	37700	27400
Ковель	78	4	9000	5900
Кременець	47	6	9500	6100
Луцьк	110	2	3000	2000
Новоград-Волинський	81	5	12300	8200
Овруч	40	2	2900	1800
Острог	88	5	16000	9000
Рівне	188	5	12300	8200
Старокостянтинів	135	13	10100	7900

* Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. - Спб., 1850. — Додаток. — С. 71 — 81.

вари. Купці з Галичини реалізовувати тут частину своїх виробів, закуповували партії місцевих товарів, щоб потім продати їх у білоруських та польських містах.

З Волині до сусідніх губерній України, зокрема Галичини, надходили рогата худоба, вівці, прядиво, тютюн, вовна, шкіри, полотно, холст, льон, дьоготь, смола, екіпажні та каретні вироби, кінська зброя, взуття. До Подільської губернії з Волині надходили льняні та пенькові вироби, поташ, одяг, брилі, капелюхи. На Київську, Полтавську, насамперед Роменську, ярмарки вивозилися волинські вироби з фаянсу, фарфору та ін. В Новоросійський край і Одесу Волинь привозила пшеницю.

Наведені нами дані дозволяють зробити висновок, що Волинь за своїм географічним положенням та завдяки рівня економічного розвитку набувала великого значення у торгових зв'язках з Лівобережною Україною, Росією, Галичиною, Австрією, Польщею. Включення господарства Волині до всеросійського ринку об'єктивно сприяло поживленню у цьому регіоні товарно-грошових відносин, нагромадженню грошового капіталу, розвитку міст, подальшому поширенню і зміцненню торговельних зв'язків українських і ро-

сійських міст. Гальмувала ці прогресивні зрушення політика царизму, яка була спрямована на збереження існуючих феодальних порядків і посилення панщинно-кріпосницької системи на Правобережній Україні.

- 1 Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — Спб., 1858; Гуржий И. О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962; Кулаковський В. М. Торговельні зв'язки Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1975. — № 7. — С. 62 — 76; Слабесв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: (Чумац. промисел і його роль у соціал.-екон. розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) — К., 1965; Шульга И. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. — Л., 1960.
- 2 Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И. Фундуклеем. — Спб., 1852. — Т. 3.
- 3 Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформної доби. — К., 1929.
- 4 Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — Спб., 1850.
- 5 Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Питання соціально-економічної історії. — Львів, 1978. — С. 98 — 99.
- 6 Там же. — С. 101.
- 7 Селянський рух на Україні. Середина XVII — перша чверть XIX ст. : 36 документів і матеріалів. — К., 1978. — С. 455 — 476; Крестьянское движение в России в 1796 — 1825 гг. : Сб. документов. — М., 1961. — С. 453 — 458, 734 — 738, 816.
- 8 Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 — 1913 гг.). — М., 1956. — С. 59.
- 9 Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — С. 74.
- 10 Там же. — С. 71.
- 11 Там же. — С. 51 — 52.
- 12 Там же. — С. 52.
- 13 Там же. — С. 65.
- 14 Там же. — С. 52.
- 15 Там же.
- 16 Там же.
- 17 Там же. — С. 53.
- 18 Там же.
- 19 Там же. — С. 71 — 81.
- 20 Там же.
- 21 Там же. — С. 102.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье показаны общие закономерности и особенности развития торговли на Волыни, освещаются основные торгово-промышленные центры, география экономических связей разных регионов Украины, России, Белоруссии

Р. І. БОНДАРЕНКО

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В МІСТАХ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖИТОМИРА ТА БЕРДИЧЕВА)

Розглядаються проблеми збереження ідейної, функціональної та естетичної єдності історико-культурного середовища міст України.

Історичне середовище — це єдність ідейних, функціональних і естетичних цінностей, які формують культурний потенціал. Межі історичного середовища визначаються базою досліджень.

Територія сучасної Житомирської області відноситься до історико-етнографічного району, відомого в літературі під назвою Полісся. На карті Боплана XVII ст. він локалізується в межах рік Прип'яті та Горині з півночі, заходу та сходу¹. Деякі дослідники на основі історичних джерел XVI — XVIII ст. намагалися уточнити географічні межі Полісся. Так, М. Ястребов локалізував його в межах між Литвою — на північному заході, Чорною Руссю — на півночі та північному сході, Підляшшям — на заході, південні кордони Полісся пролягали на півночі: Мозир — Київ — Житомир — Острог — Дубно — Сокаль — Брест. Розширення поняття «Полісся», яке спостерігалось в історіографії XIX — початку XX ст., відповідає етнографічній специфіці польської зони, хоча виділені чотири визначення Полісся: фізико-географічне, географічне, історико-географічне та історико-етнографічне. У найбільш широких межах Полісся постає у фізико-географічному аспекті. Сюди ж увійшли землі Любелського Полісся, які належать Польській Республіці. В історико-географічному аспекті термін «Полісся» (як і назва окремої частини Східної Європи) локалізується достатньо варіативно, та найбільш точно ця назва підходить до басейну р. Прип'яті. Отже, Житомирщина концентрує в собі характерні особливості розвитку Поліського краю, які відбилися безпосередньо в міській мережі її населених пунктів.

Найбільш значні з них: Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський. Такі міста, як Коростишів, Радомишль, Малин, Любар, Овруч, Олевськ, Ружин, розташовані на територіях, де збереглися археологічні пам'ятки — стоянки епохи раннього та пізнього палеоліту, виявлені поселення трипільської культури. В басейні Роставиці збереглася велика кількість поселень та могильників черняхівської культури. Археологічні матеріали свідчать, що ранньослов'янські племена розвивали переважно залізопереробні, гончарні та ювелірні ремесла². Ця традиційна соціальна спрямованість відіграла неабияку роль у подальшому розвитку і становленні міст Житомирщини.

В X — XIII ст. Східна Волинь, тобто сучасне Полісся, належала київським князям, які збирали данину з древлян.

© Р. І. Бондаренко, 1992